

ÓMAGYAR KÓDEXEK KLARISSZA APÁCÁK HASZNÁLATÁBAN

P. KOCSIS RÉKA

1. Bevezetés

Az ómagyar kódexek történetével kapcsolatban általában a készítési körülményekkel foglalkozunk: a fordítók és a másolók személyét, munkáját, forrásait kutatjuk, de kevesebb figyelem esik ezekre a kötetekre mint olyan könyvekre, amelyeket használatra szántak, és az évszázadok során valóban használtak is. Tanulmányom célja az, hogy a lapszéleken fennmaradt marginálisok, használati nyomok alapján feltérképezzem az ómagyar kódexek azon csoportját, amely klarissza apácák tulajdonában és használatában volt, illetve lehetett. A külső érvek alapján hozzájuk köthető kódexek bejegyzéseinek áttekintése és csoportosítása után, a tapasztalatok fényében vizsgáltam át a többi kódexet, klarisszáknak tulajdonítható nyomok után kutatva. A marginálisok bemutatásával egyrészt hozzá szeretnék járulni mindahhoz, amit a klarisszák olvasási, könyvhasználati szokásairól már tudunk (vö. Schwarcz 1994), másrészt adalékokat nyújtani az ómagyar kódexek – különösen is az Érdy-kódex – 16–18. századi használatához, utóéletéhez.

2. A klarisszák és a könyvek

Az Assisi Szent Klára által 1212-ben alapított klarissza rend magyarországi működése 1240-ben kezdődött, és egészen az 1782-es feloszlatásig tartott. Hat zárdában éltek a középkorban klarisszák, melyekből a 17. századra csak a pozsonyi és a nagyszombati zárda maradt fenn, de azok lakói is több alkalommal menekültek el, majd tértek vissza (Schwarcz 1994: 10; F. Romhányi 2000: 114, 163). A magyar kódexek sorsa szempontjából fontos momentum, hogy az ország biztonságosabb, északi részén levő klarissza közösségeknél találtak menedékre – kódexeikkel együtt – a domonkos apácák is.

Szent Klára attribútuma a könyv, amely azonban nem az olvasmányokat, hanem az általa írt Regulát jelképezi. A Regula és a 17. századtól érvényes megreformált előírások az olvasásról is rendelkeznek. Schwarcz Katalin kutatásai alapján úgy tűnik, a klarisszák életében a könyveknek nagyon fontos szerepe volt, „szívesen olvastak, fontos volt számukra a könyv. Egész életüket, a rendbe lépéstől egészen halálukig végigkísérte...” (Schwarcz 1994: 27). Tanúskodnak erről olyan levélrészletek, mint például Jakusics Anna Franciska beszámolója gróf Batthyány Ádámnak a Rohoncra történt meneküléséről: „ez úti Jarassom mind azon által nekem karos uolt egi Breuiariomom uolt azis ki esset a hintobul...” (Schwarcz 1994: 10). De említhetjük a Virginia-kódex gyónási utasításai között található „Es keuantam masnak tudomanját. ruhaját. kwnyuet...” mondatot (VirgK. 8: 2–3), vagy az 1714-ben keletkezett és fennmaradt Rendtartás előírásait, mely a közösségi olvasás (zsolozsma mondása, asztra olvasás) mellett az egyéni olvasásról is részletekbe menően rendelkezett. Ennek alapján ebéd után az apácáknak a cel-

lájukban kellett olvasniuk, mégpedig figyelmesen, mert a személyes élmény mellett fontos volt, hogy ezeket egymással is megbeszéljék, és aki ezt nem teljesítette, büntetést kapott (a Rendtartás vonatkozó részeihez l. Schwarcz 1994: 26–27). A könyvek szerepéről, fontosságáról, az apácák életében való jelenlétükről természetesen maguk a fennmaradt kötetek is tanúskodnak. Schwarcz Katalin munkájában (1994) sorra veszi a kéziratos és nyomtatott műveket, a klarissza szerzők munkáit, működését, valamint a könyvleltárak tanulságait. A kódexekkel kapcsolatban ő elsősorban a possessor bejegyzésekre koncentrált, az egyéb kéziratos bejegyzésekre inkább csak utal. Munkámban tehát ezeknek az egyéb, apácák által hagyott nyomoknak a segítségével szeretném feltérképezni, hogy milyen módokon használták a 15–16. századi kódexeket a későbbiekben a klarissza kolostorok lakói.

Először Schwarcz Katalinnak a proveniencia bejegyzésekre és a feltárt kódextörténetekre alapozott csoportosítása (i. m. 12–13) nyomán néztem végig azokat a kódexeket, amelyek valamelyik időszakban klarissza tulajdonban lehettek. Schwarcz szerint a korábbi kutatásokat alapul véve a 17. századra elkerült tőlük a Jókai-, Tihanyi, Nagyszombati, Lobkowitz- és Debreceni kódex, viszont kerültek hozzájuk másoktól, így a 17. században a pozsonyi és nagyszombati klarisszák birtokában valószínűleg a következő kódexek voltak:

1. Klarisszák számára készült: GuaryK., KazK., NádK., SimK., VitkK., WeszprK.
2. Domonkos apácáktól: CornK. (benne: BodK., Könyvecse, PéldK., SándK.), ÉrsK., HorvK., ThewrK., VirgK., WinklK., DomK., KrisztL., MargL., GömK.
3. Domonkosoktól, eredetileg pálos: CzechK., FestK.
4. Egyéb: LányiK., JordK.

3. A klarissza bejegyzések jellemzői és csoportosításuk

A bejegyzéseket tehát a néhány bizonyosan klarisszák által írt bejegyzés jellege alapján kezdtem el gyűjteni. A „jellegzetes klarissza írás” általában vékony tollal, sötét tintával íródott, és a betűszárok hosszúk. Hangjelölés szempontjából elmondható, hogy a palatálisokat kétjegyű betűkkel jelölik, a legtöbb esetben a második tag az *-i*, a /cs/ hangot rendszerint *cz*, a /j/ hangértéket általában *i* jelöli. Az /á/, /é/ hangokat legtöbbször *a*, *e* jelöli, de már az ékezetek is megjelennek, az /ö/, /ő/ hangértékek jelölését viszont valamilyen mellékjellel, általában két ponttal oldják meg. A vonalvezetésre jellemző, hogy bizonyos betűk, pl. a *p* „talpakat” kapnak. A hosszú mássalhangzók nem kettőzöttek, az *s*, *sz*, *z* hangértékek és betűk terén némi tarkaság tapasztalható (a példákat lásd később a bejegyzések részletes ismertetésénél). Jellegzetes betűformák a nagy *A*, *E*, *I*, a kis *p* és *k*. Itt jegyzendő meg, hogy ettől nagyban eltér, de a tartalmából ítélve szintén klarisszáé egy teljesen más vonalvezetésű, kerekded írás. A kevésbé tanultnak tűnő kezek inkább a kódexek betűformáit másolják, utánozzák. A hosszabb bejegyzések sokszor (nem utalójel funkciójú) keresztekkel kezdődnek. Egyes klarisszák – Csáky Éva Franciska és Újfalusi Judit – írásgyakorlatával Haader Lea (2017) és Lauf Judit (2017) foglalkoztak. Mindketten arra a megállapításra jutottak, hogy létezett egyfajta klarisszákra jellemző írásszokás, mely betűformálási és helyesírási sajátosságokban is megnyilvánult.

A bejegyzéseket az ómagyar kódexek marginálisaira kidolgozott tipológia alapján rendszereztem (P. Kocsis 2017), megtartva az alkategóriákat, de az anyag kínálta nagyobb ernyőkategóriák alá rendeztem őket, szem előtt tartva, hogy nem egy szövegtípus átfogó, elméleti igényű rendszerezése, hanem egy konkrét közösség, közeg valós jegyzetelési, bejegyzési gyakorlatának feltárása a cél. A bejegyzések két nagy csoportra oszlanak: a közösségi és az egyéni olvasást tükröző nyomokra. Ez összhangban van a klarissza olvasási gyakorlatokról fentebb elmondottakkal. A közösségi olvasás nyomaihoz tartoznak azok a bejegyzések, amelyek egyfajta „könyvtárosi” szemléletet, rendszerező tevékenységet, gyakorlatot mutatnak: a szövegek emendálása, korrigálása, igazítása saját ízléshez, nyelvallapothoz, a használhatóságot segítő indexek, tartalomjegyzékek készítése, a tulajdonlást jelző bejegyzések és utasítások a felolvasónak vagy másolóknak. Az egyéni olvasás nyomai két, minőségében nagyon különböző irányba mutatnak: az értő olvasók bejegyzései, valamint olyanoké, akik kicsit naivan, szinte firkapapír- vagy rajzlapszerűen használják az üres felületeket. A létrejött csoportosítás:

I. A közösségi használat nyomai

1. Possessor bejegyzések
2. Tartalomjegyzékek
3. Utasítások másolóshoz, felolvasáshoz: felszólítás, szövegszakasz elejének, végének jelölése, tartalom megadása
4. Szövegkiegészítés
5. Nyelvi javítások

II. Az egyéni használat nyomai

1. Possessor bejegyzések
2. A szöveg kiváltotta reflexiók
3. Ajánlás, figyelmeztetés
4. Egyéb használati nyomok: firkák, rajzok, tollpróbák

4. A bejegyzések részletes bemutatása

4.1. A közösségi olvasás nyomai

Ezek közül a legegységesebbek azok a possessor bejegyzések, amelyek valamely közösséghez, annak tulajdonához kötnek egy-egy kötetet. Ezek lehetnek „szárazabbak”, vagy bőbeszédűbbek. Tényszerűek a pozsonyi rendházból: *Sorores Conuentus Posoniensis de Veteri Buda* (VirgK. kötés), *Conuentus Posoniensis* (KazK. előzők), *Pro Sorore Conuentus Posoniensis* (NádK. kötés). Személyesebb és nem is csak a birtoklás tényét, hanem a másoló személyét és halálának időpontját is rögzítő bejegyzés az ÉrsK. elejéről, mely a név alapján Nagyszombathoz köti a kódexet: *Ez a kónuf Testetes becóletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci edzedős koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502[!]*. Akiről itt szó van, Orbovai Jakusich Anna Franciska 1646–1652-ig volt a nagyszombati kolostor apátnője (Schwarcz 1994: 79).

A tartalomjegyzékek írása a rendszerező tevékenységnek egy olyan szintje, mely a leginkább „könyvtárosi” jellegű. Nem is szoros értelemben vett jegyzékekről beszélünk, sokkal inkább úgy tűnik, hogy bizonyos tematikák, szövegegységek kerülnek megnevezésre, kiemelésre a kötések belső felén vagy az előzéklapokon. A Pozsonyt megjárt kódexekben feltűnően hasonló jegyzékek szerepelnek:

Eben az kónyuben Vagyon

Sz Dorotheia Aszoni Elete

Sz Agotha Aszonie

Sz Ilona Kiralneie

Sz Potencjanaie

Sz Iuljanaie

Sz Margit Aszonie

Sz Praxeclise

Sz Iustinaie

Sz Agnese

Sz Lucyaie

Sz Berecz Püspöke

Mind Szent Napi Predikacjo

Halotak Napi Pre

Az Szent Apostolokrol Valo Irasz

Masz Szep Peldakis

(CornK. kötés)

Szent Christinaj

Nagi Boldog Aszoni

Az Szerzetes eletrül ualo Iras

(HorvK. előzék)

Eben az Kónuben vagion

Sz Eufrusina Elete [az eb]

eböl Sz Apoloniaj

Sz Aduigai

eböl Sz Adoriani

Sz Sofiaj

Sz Atlexiuse [sic!]

Sz Maria Egip

sziakaj

(NádK. kötés)

Eben az kónibe vagion

Sz Barlam es Sz Iosafat elete

Sz Vrsolai

Sz Alexi

(KazK. előzék)

Eben az künivben van Sz Ferencz Atiank elete

(VirgK. kötés)

Eböl Virag Vaszarap estue Nagi Cziütör estue oluasznak

(WeszprK. borító)

A bejegyző kéz személyével többen foglalkoztak, az azonosítás ennek ellenére eddig még nem sikerült (Lázs 1981: 676–677; Pusztai–Madas 1994: 9–10; Schwarcz 1994: 14, 17). Tevékenysége azonban fontosabb, mint a kiléte, mert egyedülálló módon köt össze egy kódexcsoportot.

Sok esetben a tartalomjegyzékeket készítő kéz, de mások is utasításokat adnak a lapszéleken. Ezek egy része a felolvasónak, más része a másolónak szólhat, sokszor pedig eldönthetetlen, hogy melyikőjüknek. Azok az egyértelműen másolásra felszólító bejegyzések, amelyek az *ír* igét tartalmazzák. A másolásra kijelölés egyértelmű nyoma annak, hogy a 15–16. századi szövegeket a későbbi századokban is – de nagyjából 100 év elteltével még biztosan –, mintapéldánynak használták.

A Cornides-kódexben több kéz is dolgozott, ezek közül egyik (valószínűleg a tartalomjegyzékes) az adott szövegszakasz olvasásával kapcsolatban tesz megjegyzést, amely azonban félig le van gyalulva, így egy része olvashatatlan: [*Mindenszentek napján] Kel olvasni* (CornK. 92v). Egy másik, gömbölydedebb írás a másolásról rendelkezik itt és a Példák könyvében (valaha feltehetően egy kódex lehetett, vö. Lázs 1981): *ez az leg elso Pelda at kit kel irni* (CornK. 212), *it vége vagyon* (CornK. 216v), *ezis hoza ualo ezt is Le kel irnya* (PéldK. 13r – e bejegyzés első fele valószínűleg másik kéztől

származik, a későbbi kéz nem tarthatta elegendőnek a korábbi utasítást, pontosította), *it vege vagyon* (PéldK. 14v). Feltehetően a felolvasó eligazodását segíti egy lapalji bejegyzés: *Fordécs két levelet* a lap alján (ÉrsK. 424), majd a hozzá kapcsolódó *It keszd el* a megfelelő lap tetején (ÉrsK. 429). Hasonló indítékból készült bejegyzéssel más kódexekben is találkozni: *It Végeződik Szt Eufrosinának élete* (NádK. 227v), *Sz Ferencz A[tyánk] életinek vighe* (VirgK. 56v). A Weszprémi-kódex tartalommegjelöléséről már esett szó – ez a kéz a kódexben is jegyzetel: *It kesdik* (WeszprK. 7v), *mikor / el Vigzik [...] / az imadk[...] / bul ...[...]* / *Nagi Czoé / töertokoen / C oluozion* (WeszprK. 28), *Edig* (30v). A ThewrK. egy lapalji margóján pedig a következő bejegyzés szerepel: *bötbén ezt kel mondanj. döcsö/sef. .jicsiret teniket Uram / örök docsusigne kiralja* (ThewrK. 33v), és egy valószínűleg klarissza kéztől származó témamegjelölés: *sent ana asoni imacaga* (ThewrK. 61v).

A rendszerezésen és szövegkijelölésen túl a tartalomjegyzékes kéz, valamint más kezek is a szövegek javítását, esetenként valószínűleg olvasásra való előkészítését is végzik. Jellemzően egy-két szövegegységet igazítanak a saját ízlésükhöz vagy nyelvvállalapotukhoz (vö. Haader 2005). Helyenként az érthetőség kedvéért is szükség van erre a munkára, ha a másoló kihagyott valamit, vagy más módon rongálódott a szöveg. A Nádorkódex egy helyén valószínűleg másoló kihagyás történt: „ki menven kedeg az apat, Le esec o elotte az ifyv ýmadsagot teven / le úlenec” (NádK. 209v). A szövegből hiányzik egy mozzanat, melyet a klarissza emendátor egy lapszéli jegyzettel orvosol, utalójellel az *íjju* után szűrve két tagmondatot: *konyoroghúén az Apaturnak hogj fogadná bé eötet az kalastromban* (NádK. 209v). A Bod-kódexben egy kéz egy iniciálénak kihagyott helyre a *Regentem* szót szűrja be, mert valószínűleg túl in medias res kezdetűnek tartja a szöveget eredeti formájában: „isten ég zent iambornak , ill'en rettenetes dolgot mutata” (BodK. 16r), és az eredetileg kis *i*-ket is nagy kezdőbetűkké alakítja (vö. Korompay-Pusztai 1987: 91, 1. lábjegyzet). Hasonló vonalvezetésűnek tűnő kéz a Cornides-kódex utolsó példájának hiányzó eleje helyett a margóra bejegyzi, hogy *Vala egi Toluai ki lakik vala egi erdőben ez mikor latot volna...* (CornK. 211r) – és a példa az eredeti szöveggel folytatódik: „nemely zerzetevssekent bemenny az erdevben kyben ez toluay lappag vala” –, teljessé és felolvashatóvá téve ezzel a szöveget. A másik eset, amikor a szöveg ugyan jó, de a jegyzetelő szerint valamiért javításra szorul. A 17. században biztosan klarissza tulajdonú kódexek közül az Érsekújvári, a Nádor- és a Kazinczy-kódex első sorban szavak javítását tartalmazza, de olykor morfológiai javításokat is végeztek. Az ÉrsK.-ben főleg a passiónál alapos korrekciókat végzett egy kéz fekete tintával – Lauf Judit (2017) szerint maga Újfalusi Judit. A szövegek hangjelölését, helyesírását is javítgatta, de feltűnően sok olyan szót cserélt le, amely valószínűleg régies volt, pl. *mýnd eeth altal* → *Ecczaka* (ÉrsK. 66), *Azert Crýstwsnak elsew kennyaert* → *erös* (ÉrsK. 67), *zynten fejyer* → *Tiszta* (ÉrsK. 68), *newezetról* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72). (További példákra l. Haader 2009: 39.) Ugyancsak a szavak régisége lehet az oka a KazK. javításainak, ahol Szent Anna életénél a rokoni fokok megnevezéseit javítgatja a későbbi klarissza olvasó: *ikömmnek* → *Nagi Aniamnak* (KazK. 27v), *ikömet* → *Nagy Aniamot* (KazK. 27v), *onokad* → *öczed* (KazK. 29r). A NádK.-ben egy szintén fekete tintával dolgozó kéz (talán ugyanaz, aki a szövegek végét bejelöli és kiégészt) a helyesírási javítások mellett néhány szót is változtat, egyértelműsíti a jelentést,

apró betűs interlineáris betoldásként: *marhaua* → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *zaz penzt* → *forint* (NádK. 210v) stb.

4.2. Az egyéni olvasás nyomai

A legegényibbek a possessor bejegyzések vagy inkább névbejegyzések, ugyanis sokszor nem is klasszikus tulajdonosbejegyzéssel találkozunk, hanem a nevek beirkálásával. Ezek olykor bizonytalan vonalvezetésűek, ami azt feltételezi, hogy az adott apácák nem voltak mesterei az írásnak, inkább csak próbálkozhattak. Bár a később tárgyalandó figyelmeztetéseket is tekintetbe véve lehet, hogy szükséges volt a nevüket bejegyezni, hogy mások ne tulajdonítsák el az olvasott köteteket. Egy kihúzott tulajdonosi bejegyzés található a Guary-kódex első kötéstáblájának belső felén, mely szerint *Emerencia Mesurecki*-é volt a kézirat. Hasonló szerepelhetett a Gömör-kódex régi kötéstábláján, ahol a *Sor. Katarina Constancia* volt olvasható. Mivel a kötetet 1852 márciusában újra kötötték, csak Mátray Gábor tudósításából tudjuk, hogy az elpiszkolódott hátrýakötésen íráspróbák között a fenti név volt olvasható. A név valószínűleg Révay Katalin Konstanca pozsonyi klarissza főnöknöt jelölte, akinek az életéről 1693 és 1747 közöttől ismerünk adatokat (Haader–Papp 2001: 22–23). Hasonló a Példák könyvében szereplő *Soror Frusina* bejegyzés (PéldK. 10v és 11r). A kódex főszövegének vonalvezetését utánozza bejegyzésében a ThewrK. *Soror katá*-ja (ThewrK. 85r). Egy Barbara nevű apáca két kódexben is megörököltette a nevét: *Vrsula Barbara* a Gömör-kódexnek akkor még első lapján (GömK. 11) és *barbara* (JordK. 55r) formában a Jordánszky-kódexben. E kódex esetében ez az egyetlen klarissza bejegyzés, mely a proveniencia bejegyzés mellett az apácákhoz köti a kódexet. Nem saját név bejegyzése, de valakinek tulajdonító bejegyzés szerepel a Weszprémi-kódexben: *Az Somodi nenem kónue ez* (WeszprK. 58r).

A marginálisok közül a leginkább klasszikusak és legváratlanabb tartalmúak a szövegre valamilyen szempontból reflektáló bejegyzések. Ezek mentén indult el az olvasástörténet felől közelítő kutatási irány, mert ezeken keresztül ragadható meg leginkább a befogadói élmény. A klarisszák nagy számban hagyták hátra fohász vagy „invokáció” funkcióban Isten vagy szentek neveit, amelyek olykor épp a tollpróba határán mozognak. Ilyenek: *en Istenem* (WeszprK. 58r), *emedes Istenem segec engemet erre az konre* (ÉrsK. 77), *Jesus Maria* (KazK. 102r), *Jesus Mar[!]* (ÉrsK. 156). Magával a szöveggel foglalkozó bejegyzések például a szereplő megnevezése a margón: *Maria magdalena* (WeszprK. 51v), valamilyen információ kiemelése: *Szent Ferencz Apianak neue uolt peter fy Bernard* (VirgK. 11v), vagy egy tekintélytől vett idézet lejegyzése: *Egészvilági boldogságoknál boldogságosb, az lölki dolgokban egyedül foglalatoskodnyi; így irta meg Eugenius P.* (KazK. 102r). És végül a szöveg kiváltotta érzelmi reflexiók: a Kazinczy-kódex scriptorának „ég aue mariat ker aký irtha” kolofonjával együttérző bejegyzés: *segeni* (KazK. 29v), valamint az Érsekújvári kódex margóján a békességes együttéléstől szóló résznél: *Minden ember az emaga zemeben neze meg az gerenddat az utan pizkalia az maseban az zalkat* (ÉrsK. 342). Ebből a bejegyzésből a kolostori élet nehézségeibe is betekintést kapunk.

A nagyon is tudatos, olvasásra is reflektáló szövegek az ajánlások és a figyelmeztetések. Ezek közül vannak egy kéztől származók is: Balassa Mária Viktória – 1691–1694 között nagyszombati apátnő – jegyzi be őket egy-egy általa birtokolt

kötetbe. Az egyiket, a Lányi-kódexet Vlasich Franciskának ajándékozta, ahogy a szövegben olvassuk: *Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophessioia Napian Ezta kónjüet Soror Catharina Franciska Vlassichnak Emlekezettől hofi Sorgalmatossan tanullia Oluasnj Sor Maria Victoria Balassa Ordinis S: Clarae.* (LányiK. előzéklap). Ugyanő a Czech-kódexbe egy figyelmeztetést ír, mely a kötet aktív használatának a bizonyítéka: *Ez akönju Mienk Sr Maria Victoriaj. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uesti es meg nem agia aki Elő uesti helire tegie hofi bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42). Más kéztől hasonló stílusban íródott, de a könyvet közösségi tulajdonként megnevező bejegyzés olvasható a Guary-kódex hátsó kötésének belső oldalán: *Az Giermekek hazaban valo kóniu Az pokolról es az ü kinairul [...] Senki el ne vegie az ki el veszi megh agia* (GuaryK. hátsó kötés). Az utóbbi bejegyzések távoli rokonai a középkori könyvtákoknak, amelyeket a lopni szándékozók elrettentésére írtak a könyvek elejébe (vö. Drogin 1983).

Az egyéni olvasást, de legalábbis valamilyen használat nyomát tükrözik a kevésebb tartalmas, de annál informatívabb egyéb nyomok: a firák, rajzok és tollpróbák. Azért is szerepelnek ezek együtt, mert sokszor nem vonható meg egyértelműen a határ közöttük. Részben emiatt, részben pedig azért, mert egy-egy kódex használatáról többet mond el a bejegyzések összessége, mint azok típusai, ezeket kódexenként mutatom be. Tizenkét kódex tartalmaz több-kevesebb ilyen típusú bejegyzést, amelyek leginkább, de nem kizárólagosan az előzéklapokon fordulnak elő, valójában bármely lapszél megfelelő. Nagyon jellemző, hogy ezek írásgyakorlásra szolgálnak. A GuaryK. kötéstáblájának belső felén ábécékezdemények, nagybetűk, *Jesus Maria* névbeírás és egy *jo Az ki Istenben Bi[...]* kezdetű bejegyzés található, a hátsó kötésen pedig egy *Memento Mori* és *Eternum Non Pecabys*. A gyermekek házához való tartozás miatt is (l. fentebb az idézett bejegyzést), valamint mert a kódex írása szépen kidolgozott könyvírás, felmerülhet, hogy ezen tanultak volna olvasni és írni. A ThewrK. egy lappárjának alját valaki számtalan *p*, *G*, *M*, *k*, *b*, *e* betűvel dekorálta, ezek esetében egyértelmű a betűformák gyakorlása (ThewrK. 28v-29r). Sok betűpróbával és tollpróbával találkozunk a Cornides-kódexben, de ezek akár még a domonkosoktól is származhatnak, elég korainak tűnnek a tintaszín és a betűformák alapján (vö. pl. CornK. 1r, 1v, 2r, 208r, 211r), és van pár 17. századnak tűnő is (CornK. 13v, 14r). Számok és egyéb beazonosíthatatlan jelek szerepelnek a HorvK. már említett előzéklapján is, és néhány betű az 1. lapon. Szintén pár betűt írt valaki a WeszprK. és a WinklK. néhány lapjára (WeszprK. 1r, 32r, 52r, WinklK. 83v, 89r, 178v). Az ÉrsK. előzéklapján világosabb tintával szintén néhány – olykor kiolvashatatlan – mondattörredék, nyilvánvalóan tollpróba áll: *Jesus maria seg kes; býzon segenenket* (ÉrsK. előzéklap). Ez az egyetlen kódex, amely grafikus marginálist is tartalmaz: egy szövegrész aljára két madarat (talán galambot) rajzolt ugyanaz a kéz (ÉrsK. 162, 163). A kódex bizonyos szövegegységeinek elejét és végét egy kéz keresztekkel jelölte meg. Ezek kapcsán bizonyította Lauf Judit (2014), hogy a nagyszombati kolostorban élő Újfaluai Judit 1712-ben megjelent Makula nélkül való tükör című munkájához magát az Érsekújvári kódexet használta. A GömK.-be egy „primitív kéz” kétszer is elkezdte beírni az Üdvözlégy Mária... szövegét, az első esetben még a *d-t* is fordítva, inkább *e*-nek olvashatóan alakítva (GömK. 99, 103). Hozzá hasonló a KazK.-be jegyző kéz, aki főleg kiolvashatatlan szavakat hagyott hátra (pl. KazK. 15v). És végül ide tartozik a Simor-

kódex egy bejegyzése: *posonika* (SimK. 1v), egy másik, kiolvashatatlan szó és betűpróbák (SimK. 2v, 7v).

5. Az Érdy-kódex klarissza apácák használatában

Bizonyos kódexekben, amelyek külső bizonyítékok (pl. possessor bejegyzés, előkerülési körülmények) alapján nem köthetők a klarisszákhoz, illetve Schwarcz Katalin szerint korán elkerültek a rendtől, a 17. századi bejegyzésekhez mégis nagyon hasonlókkal találkozunk. Különbőféle marginálisok és bejegyzések nyomán a Tihanyi, a Nagyszombati és a Jókai-kódex kapcsán érdemes átgondolni a klarisszáktól való elkerülés időpontját. Az Apor-kódexről analógiák miatt feltételezi a szakirodalom, hogy Nagyszombatban lehetett, ezt a kötéstábla marginálisai talán meg is támogathatják.

A továbbiakban részletesebben az Érdy-kódex marginálisaival foglalkozom, mert a szakirodalom a kódexet általában nem köti a klarisszákhoz, pedig Haader Lea a kódexkiadások tanulságaival foglalkozó cikkében felveti, hogy „[a] különböző kódexekbe bejegyző utólagos idegen kezek között azonos kezek is vannak. [...] Pillanatnyilag több gyanúm is van, amelyek még megerősítésre várnak [...] Viszont kétségtelenül azonos (primitív írású) kéz írt be az ÉrsK. 149. és 153., valamint az ÉrdyK. 17. lapjára” (Haader 2009: 39–40).

Az Érdy-kódex korai történetéről csak annyit tudunk, hogy összeállítója és lejegyzője karthauzi szerzetes volt, aki valószínűleg a lövöldi kolostorban alkotta művét. A kötet a 19. század első felében a nagyszombati érseki szeminárium könyvtáráé volt (Volf 1876: xii). A két időpont között a kódex lapjain annak több használója is nyomot hagyott. Az általában rövid bejegyzések írásképét vizsgálva legalább három kéz elkülöníthető: egy „száلكás”, egy „apróbetűs” és egy „kerekded, belejavító” kéz. Az utóbbi kéz – mivel javításait főleg a szövegközben, betűket igazítva végezte – ennek a vizsgálatnak a továbbiakban nem képezi tárgyát. A „száلكás kéz” viszont – amelyre Haader Lea is utal –, az egész biztosan klarisszákhoz köthető ÉrsK.-ben is nyomott hagyott, az „apróbetűs kéz” bejegyzéseihez pedig nagyon hasonlókkal – esetleg szintén tőle származókkal – más klarisszáknál járt kódexekben is találkozunk.

5.1. A „száلكás kéz”

Ez a kéz az Érdy-kódex mellett tehát az ÉrsK. lapjain tűnik még fel. Mindkét kódex nagy terjedelmű, és marginálisokban is bővelkednek, amely az aktív későbbi használat lenyomata. Az Érsekújvári kódex a Nyulak szigeti scriptoriumban készült, innen vitték magukkal a domonkos apácák Nagyszombatba. A nagyszombati állomás lenyomata a kötéstábla már említett bejegyzése: *Ez a kónuf Testeletes becóletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedós koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502[!]* (Madas–Haader 2012: 18). A kódexet 1618-ban a továbbköltöző apácák tehát valószínűleg nem vitték magukkal, hiszen 1652-ben is, és 1712-ben is Nagyszombatban volt (Lauf 2017: 300, részletesebben l. Lauf 2014). A kódexbe jegyző későbbi kezek száma legalább tíz (Haader 2009: 38).

A két kéz betűformálása, a mondatszerkesztés és az íráshibák valóban kétségtelenül azonos bejegyzőre vallanak. Mind a tinta és az íráskép, mind a bejegyzési mód, valamint a marginálisok témája, célja is egyezik. A kéz egyfajta emendáló tevékenységet végez: számára nehezen értelmezhető vagy tényleg hibás helyeket alakít át. A javítási

módszere általában a sorok végére való bejegyzés. Nem töröl, viszont ikszeket használ utalójelként. Fekete tintával és vékony tollal írja szájkás betűit, a vonalvezetés bizonytalan, „remegős”. Jellegzetes betűformák a hurkolt *k*, az *a*, *e* (és kapcsolása a következő betűkhöz), *r*, *n*.¹

A kéz bejegyzései az ÉrsK.-ben:

Locus	Marginális	Főszöveg	Megjegyzés
ÉrsK. 149	<i>tartunk</i>	Ighaz beekeseegheth][² wr ystennel	Betoldás a lap alján utalójellel.
ÉrsK. 152	<i>lutn</i>	az erek wezedelmre][Betoldás a margón utalójellel. A szó végén az <i>i</i> -t a bejegyző le hagyta.
ÉrsK. 153	<i>ualakiakar ueni</i>	?	Bejegyzés a lap alján utalójel nélkül. A szöveg a Szentlélekről szól.
ÉrsK. 156	<i>Iesus Mar</i>	(nem releváns)	Bejegyzés a margón. Feltehetően megkezdett fohász.
ÉrsK. 158	<i>kiul</i>	Mýkeppen az napnak kereksegeth eegh ween zýkrazwan Es feenel][ween	Hozzáatoldás a szóhoz a sorvégen. A bejegyző valószínűleg félreérti a szöveget és a <i>fényelvén</i> olvasatú alakot <i>fénynél kül</i> -re javítja.
ÉrsK. 160	<i>t</i>	Ez czoda][lathwan	Betoldás a szövegben, az eredetileg ragtalan tárgyas főnevet egészíti ki tárgyraggal.
ÉrsK. 160	<i>m</i>	feelelē][melkýl	Betoldás a sorvégen. A rövidített nazális feloldása.
ÉrsK. 380	<i>kes mag</i>	hanem ha ember meg zerzi magat otalmazni	Betoldás a margón. A <i>zerzi</i> második <i>z</i> -je fölött valamilyen jel, feltehetően ez a javítás szándékolt helye.
ÉrsK. 380	<i>n – an</i>	ha meg gyonýwk az mý bwnwnket hýw][Es ýgaz][az wr ýsten Es meg boczattýaa	Betoldás a szövegközben. A szöveget félreértve az <i>Úristen</i> jelzőit határozószókká alakítja.
ÉrsK. 381	<i>lopaas</i>	kereset ýozak wsurabol ragadozasbol wrsagbol	Bejegyzés a margón.
ÉrsK. 486	<i>hamis</i>	az sok fajtalansagaert	Javítás a sorvégen, a <i>fajtalan</i> szó kihúzva.

¹ A betűformákkal kapcsolatos megállapítások Haader Lea szíves írásbeli közlése alapján.

² A jel a marginális helyét jelöli a szövegben.

Esetleg ennek a kéznek a bejegyzéseit látjuk még a következő helyeken: ÉrsK. 362, 382, 408; 162, 163.

A kéz bejegyzései az ÉrdyK.-ben:

Locus	Marginális	Főszöveg	Megjegyzés
ÉrdyK. 36	<i>nem</i>	mýnt az poganok · kýk ýstent][ýsmerýk	Betoldás a margón, jellel a helyére utalva. Helyes javítás.
ÉrdyK. 44	<i>hogi</i>	awagý termeezetnek terhes volta hogý ha ember...	Marginális betoldás. Talán a <i>hogi</i> más helyesírása miatt.
ÉrdyK. 44	<i>hogi</i>	mert][az emberý bolond-ságot Nem ýllýk...	Marginális betoldás utalójellel.
ÉrdyK. 111	<i>lezzen</i>	Es ez ýegýe týnektek][Leltek...	Betoldás a margón jellel a helyére utalva. A névszói állítmányt kiegészíti a <i>segédigével</i> .
ÉrdyK. 111	<i>socsaggos</i>	Es azonnal Leen nagý sokassaagh az angýallal	Javítás a margón. A szövegben a <i>sokassaagh</i> kihúzva.
ÉrdyK. 111	<i>foldon</i>		Betoldás a margón. A nehezen olvasható <i>-lal</i> kihúzva, talán <i>A</i> -ra átírva. Az átalakított mondat olvasata: <i>és azonnal lén nagy sokságos angyal [a] földön</i> .
ÉrdyK. 112	<i>zent</i>	Hanem hogý az ýew vala testhben	Betoldás a margón utalójellel. A szövegben az <i>az</i> iksszel áthúzva.
ÉrdyK. 149	<i>io hit nekul</i>	ýo tetemenýe embernek semýe lezen][Betoldás a lap tetején utalójellel a helyére utalva.
ÉrdyK. 159	<i>fogua</i>	Meegh kezdettwl][meegh leek zerezethwen	Betoldás a margón utalójellel.
ÉrdyK. 162	<i>uezi</i>	mýkppen az fenesseegh es az haýnal el ýzýk az homalýosságot...	Betoldás a lap alján. A szövegben a cserélni kívánt íge megjelölve.
ÉrdyK. 301	<i>adrian</i>	Es zalla Adorýan chazar az feýedelemseegben	Javítás a szó fölött a lap tetején.
ÉrdyK. 419	<i>?izent</i>	mert mýkron az býnból meg][wr isten ees ottan hozýaa teree	Betoldás a margón utalójellel. A betoldás olvasata és szándékolt helye nem egyértelmű.
ÉrdyK. 496	<i>o maga</i>	ký zalla kwppan herchegh ellen][Betoldás a margón a sor előtt, megfelelő helyen.

5.2. Az „apróbetűs kéz”

Az Érdy-kódexbe bejegyző „apróbetűs kéz” marginálisaihoz nagyon hasonlókkal még a Jókai- és a Nádor-kódexben találkozunk. A három kódex marginálisait összeköti, hogy sötét tintával íródnak, a bejegyző a sorközbe jegyzetel, számára régies szavak újabb megfelelőit adja meg, a főszöveg szavait nem húzza ki, csak föléljük írja a glosszákat.

Példák az Érdy-kódexben:

(üres, kihagyott hely, előtte latin) → *ugi mod* (ÉrdyK. 535 – a betoldás egy üres részen van, nem világos, hova tartozik), *kattroknak* → *latro* (ÉrdyK. 536), *zastoya* → *?saslo.ia* (ÉrdyK. 536), *Nekyk* → *nimeli kit* ’némelyikét’ (ÉrdyK. 616), *Nekyt* → *nimeli* [...] (ÉrdyK. 616), *zeren zertte* → *Szer[...]* (ÉrdyK. 617), *ÿllohet* → *Csak* (ÉrdyK. 618).

Példák a Jókai-kódexben:

ezenne → *ani* ’annyi’ (JókK. 4), *eleuelatny* → *uilag* (JókK. 5), *eleuelattuum* → *előre* (JókK. 5), *holual* → *regel* (JókK. 5), *olÿma* → *mint* (JókK. 10), *ewnenbenneten* → *magaban* (JókK. 10), *velem zerkhewt* → *zerzöduen* (JókK. 10), vgÿ *uala ewn belewle kÿwl* → *elmeie* (JókK. 10), *eleztebÿ* → *előbi* (JókK. 10), *monnofelnek* → *minden* (JókK. 12), *ezuÿlagotmÿa* → *?zerte* (JókK. 13)

Példák a Nádor-kódexben:

marhauual → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *zokas zerent meg iegöze ÿtet* → *el* (NádK. 201v), *zaz penzt* → *forint* (NádK. 210v)

A példák közötti hasonlóság szembetűnő: nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy mindhárom kódex esetében klarissza bejegyző állhat a szövegek mögött, de a kézazonosságot az ÉrdyK. szövegeinek feltűnően alacsonyabb színvonala miatt nem lehet egyértelműen kijelenteni. A JókK. története szempontjából azonban az összefüggés mégis fontos momentum: ezzel a kódexszel Schwarcz mint a klarisszáktól a 17. század elején elkerült kódexszel számol (Schwarcz 1994: 13). A betoldások azonban nagyon hasonlóak más 17–18. századi klarissza bejegyzésekhez – az íráskép mellett a hangjeölés is ezt erősíti, hiszen jelen van már például a két pontos *ö*, az *u*-nak még lehet /v/ a hangértéke, továbbá más sajátosságok is megjelennek, mint a nem kettőzött hosszú mássalhangzók. Schwarcz megállapításának szakirodalmi háttere valószínűleg Volf György azon meglátása lehetett, mely szerint a kódexet nem klarissza apácák birtokolták. Egy(!) helyen ugyanis a „my attyank Bodog ferenc” megnevezésből a „mi atyánk” törölve van (Volf 1878: xii). Mivel azonban a kódex későbbi történetéről csak annyit tudunk, hogy Nyitrán került elő, a bejegyzések hasonlósága miatt feltételezhetjük – a kihúzás ellenére is –, hogy tovább volt klarissza környezetben.

Az Érdy-kódex esetében önmagában a szálkás kéz jelenléte kétségtelenné teszi, hogy klarisszák tulajdonában is volt. A Nádor-kódex írása egy kicsit más jellegű, rendezettebb, és a kódex biztosan járt Pozsonyban is, aminek bizonyítékai a possessor bejegyzés és a tartalomjegyzékes kéz jelenléte. Ha a három írás bejegyzője azonos, a másik két

kódex esetében is felmerülne a pozsonyi tartózkodási hely – a JókK. Nyitrán, az ÉrdyK. Nagyszombatban bukkant fel –, vagy a bejegyző kéz tulajdonosa váltott helyet.

6. Tanulások

A klarisszák által a kódexekben hátrahagyott bejegyzéseket áttekintve, azok jellege ékesen visszatükrözi a Rendtartás által is említett olvasási gyakorlat két színterét: a közösségi és az egyéni olvasást. Előbbiek közé tartoztak a szentek életét, prédikációkat, példákat tartalmazó kéziratok (pl. ÉrsK., KazK., HorvK., WeszprK. stb.), utóbbiak jellemzően inkább az imakönyvek (pl. CzechK., ThewrK.). Ugyanakkor a bejegyzések összességének fényében az is kikristályosodik, hogy egyazon kézirat (például az ÉrsK.) a tényleges használat szempontjából mindkét csoportba beletartozott.

A bejegyzések egységben látásával a klarissza (kódex)olvasási- és íráskultúrába is betekintést nyerhetünk. A bejegyzések sűrűsödése alapján úgy tűnik, hogy fontos olvasmányok voltak a szentek életét tartalmazó szövegek és a különféle példák, passió-részletek. Az imák és bibliai szövegek nem vonzzák a javításokat, de ennek egyik oka természetesen az is, hogy ezek kötött szövegek. A klarissza apácák íráskultúrája kapcsán a bejegyzések tükrében elmondható, hogy – úgy tűnik – az olvasás mellett az írásnak is nagy szerepe volt, hiszen sok írástanulásra, -gyakorlásra utaló nyom maradt ránk a kódexek lapjain. Ez a tény, illetve a vonalvezetés és helyesírás egységessége (l. 3. fejezet) valamilyen szervezett oktatást valószínűsít. A bejegyzők íráskultúrája széles skálán mozog, láthattuk, hogy az íráskészség alacsony szintje nem tartotta vissza a bejegyezni szándékozókat attól, hogy gondolataikat, fohászaikat, vágyaikat a margókon örökítsék meg saját maguk és rendtársaik részére. Főleg a hosszabb bejegyzések gyakran kezdődnek egy kereszt alakú vonással, de ez inkább a korra jellemző sajátosság lehet. A latin bejegyzések nagyon ritkák, ha mégis előfordulnak, azok is formulák, ezen és a magyaron kívül pedig más nyelv nem tűnik fel.

Jelen áttekintés egyik hozadéka az is, hogy fény derült arra, hogy Schwarcz Katalin – egyébként egyedülálló munkájában (Schwarcz 1994) – az addig rendelkezésre álló kódextörténeti szakirodalom több feltételes megállapítását vette át (sajnos a legtöbb esetben hivatkozás nélkül), mások pedig rá hivatkozva azokat tényként kezelték a továbbiakban. A későbbi kezek marginálisainak egységben látása több kódex történetével kapcsolatban a szakirodalom által így továbbhagyományozott állításokat kérdőjelez meg, mint például a Nagyszombati kódex és a Jókai-kódex 17. századi provenienciája, a klarisszáktól való elkerülés körülményei és időpontja.

Emellett sejtéseket is sikerült megerősíteni, bejegyző kezeket azonosítani, melyek egyes kódexek későbbi történetéhez adnak hozzá „állomásokat” az utólagos kézjegyek alapján. Ezek közül legfontosabb az ÉrdyK.-et marginálisokkal ellátó egyik kéz azonosítása az ÉrsK. egy bejegyzőjével, aminek következtében az ÉrdyK. története egy újabb biztos momentummal gazdagodik, vagyis hogy a 17–18. században a nagyszombati klarissza zárdában kellett lennie.

HIVATKOZÁSOK

- Drogin, Marc 1983: *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*. Totowa, New Jersey: Allanheld & Schram.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 2001: Bevezetés. In Üök szerk.: *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 26. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 7–134.
- Haader Lea 2005: A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum, 103–109.
- Haader Lea 2009: Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. MNyTK. 229. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 35–47.
- Haader Lea 2017: Csáky Éva Franciska és Szent Paszkál életrajza. In Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczi Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 172–177.
- P. Kocsis Réka 2017: Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113, 42–58.
- Korompay Klára – Pusztai István 1987: *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 2. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lauf Judit 2014: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130, 218–236.
- Lauf Judit 2017: Újfalusi Judit glosszái az Érsekújvári kódexben? In Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczi Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 299–304.
- Lázs Sándor 1981: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 671–683.
- Madas Edit – Haader Lea 2013: Bevezetés. In Haader Lea szerk.: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 32. Budapest: Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 7–59.
- Pusztai István – Madas Edit 1994: Bevezetés. In Pusztai István szerk.: *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 16. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 7–26.
- F. Romhányi Beatrix 2000: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Budapest: Pytheas Kiadó.

-
- Schwarcz Katalin 1994: *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*. Olvasmánytörténeti dolgozatok 6. Szeged: Scriptorum.
- Volf György 1876: Érdy-codex. *Nyelveléktár 4*. Budapest: MTA. v–xvi.
- Volf György 1878: Ehrenfeld Codex. *Nyelveléktár 7*. Budapest: MTA. v–xxxiv.